

[itobiad], 2020, 9 (5): 3520/3541

Göçmenlerin Din ve Vicdan Özgürlüğü: Avrupa Örneği

Freedom of Religion and Conscience of Immigrants: The European
Example

Hakan GÜLERCE

Dr. Öğretim Üyesi, HRÜ, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü
Asst.Prof., Harran University Faculty of Arts And Sciences Department of
Sociology

hakangulerce@harran.edu.tr
Orcid ID: 0000-0003-3601-5725

Cemil ŞAHİNÖZ

Dr. Sosyolog ve Psikolog, WIR e.V.
Dr. sociologist and psychologist
cemil.sahinoez@gmx.de

Orcid ID: 0000-0002-8308-3619

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 30.06.2020
Kabul Tarihi / Accepted : 14.11.2020
Yayın Tarihi / Published : 24.11.2020
Yayın Sezonu : Ekim-Kasım-Aralık
Pub Date Season : October-November- December

Atıf/Cite as: Gülerce, H, Şahinöz, C. (2020). Göçmenlerin Din ve Vicdan Özgürlüğü: Avrupa Örneği . İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi , 9 (5) , 3520-3541 . Retrieved from <http://www.itobiad.com/tr/pub/issue/57287/760121>

İntihal /Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to include no plagiarism. <http://www.itobiad.com/>

Copyright © Published by Mustafa YİĞİTOĞLU Since 2012 – Istanbul / Eyup, Turkey. All rights reserved.

Göçmenlerin Din ve Vicdan Özgürlüğü: Avrupa Örneği

Öz

Din ve vicdan özgürlüğü insanlık tarihinden bu yana tartışma konusu olmuş ve günümüzde hala güncelliğini koruyan insan haklarının temelidir. İnsanların kendi özgür iradeleriyle seçtikleri dine mensup olmaları, istedikleri dini düşüncelere inanmayı ve onları serbestçe pratiğe dökülebilmelerini ifade eden din ve vicdan özgürlüğü birçok uluslararası sözleşme tarafından da güvence altına alınmıştır. Ancak bu en temel insan hakkının göçmenler bağlamında ele alındığında önemli derecede ihlal edildiği gözlemlenmektedir. Bu çalışmada özellikle Avrupa'da yaşayan göçmenlerin karşı karşıya kaldıkları ön yargı, damgalama, güvensizlik, islamofobi vb. gibi göçün beraberinde getirdiği insani karşılaşmalardan ortaya çıkan sıkıntıların göçmenlerin din ve vicdan özgürlüğü haklarını nasıl etkilediği tartışılmaktadır. Bu çalışmada nitel araştırma metodu ile birden fazla veri toplama yöntemi kullanılarak durum çalışması yapılmıştır. Çalışmada kullanılan durum çalışması deseni yöntemiyle Avrupa'da yaşayan göçmenlerin ifade, din ve vicdan özgürlükleri, yaşanan sorunlar ve bu sorunların nedenleri üzerine bir tartışma yürütülmektedir. Öncelikle ifade, din ve vicdan özgürlüğü kavramları tartışılmış, ardından göç ve beraberinde getirdiği sıkıntılar ele alınmıştır. Bu bağlamda özellikle göçmenlerin yaşadığı dil ve eğitim problemi, dışlanma, ayrımcılık, ön yargı, müphemlik ve islamofobi gibi kavramlar ve güncel durum değerlendirilmiştir. Dini inanç ve hürriyetlerin pratiğe dökülebilmesi anlamında başörtüsü ve din dersleri örnekleri üzerinden mevcut durum ele alınmıştır. Ayrıca ülkelerin laiklik uygulamaları, resmi bir dine sahip olma durumları da bütün bu süreçler göz önünde bulundurularak ilişkilendirilmeye çalışılmıştır. Sonuç olarak göçmenlerin göçün beraberinde getirdiği sosyal, ekonomik ve psikolojik birçok sorunla mücadele ettikleri açıktır. Avrupa'da yaşayan göçmenlerin en önemli mücadele alanlarından biri olan din ve vicdan özgürlüğünden mahrum kaldıkları çalışmanın temel iddiasını oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Göç, Avrupa, Din ve Vicdan Özgürlüğü, İslamofobi, İnsan Hakları

Freedom of Religion and Conscience of Migrants: The European Example

Abstract

Freedom of religion and conscience has been the subject of controversy since the human history and is still the cornerstone of human rights. Freedom of religion and conscience, which means that people ascribe to the religion of their choice, with their own free will, to believe in the religious notions they want and put them into practice freely, is also guaranteed by many international conventions. However, it is observed that this fundamental human right has been violated significantly in the context of

Göçmenlerin Din ve Vicdan Özgürlüğü: Avrupa Örneği (Freedom of Religion and Conscience of Migrants: The European Example)

migrants. This study discusses, along with prejudice, stigmatization, insecurity, islamophobia etc. faced especially by immigrants living in Europe, how the problems arising from humanitarian encounters brought by the rights of migrants. With the case study design method used in the study, a discussion is held on the freedom of expression, religion and conscience of immigrants living in Europe, the problems experienced and the reasons for these problems. First, the concepts of freedom of expression, religion and conscience are discussed, and then migration and the problems it brings with it are discussed. Especially, concepts such as language and education problems, exclusion, discrimination, prejudice, ambiguity and islamophobia, and their current status were evaluated. The current situation has been addressed through the examples of headscarves and religious lessons in order to put religion and beliefs into practice. In addition, taking into consideration these processes this study tries to link the secularism practices of countries and their status of having an official religion. As a result, it is clear that migrants struggle with many social, economic and psychological problems brought about by migration. The main claim of the study is that migrants living in Europe are deprived of freedom of religion and conscience, which is one of the most important areas of struggle.

Keywords: Migration, Europe, Freedom of Religion and Conscience, Islamophobia, Human Rights

Giriş

Din ve vicdan özgürlüğü hem birçok ülkenin anayasasında hem de uluslararası sözleşmelerde güvence altına alınmış temel insan haklarının başında gelmektedir. İnsanların inançlarını özgürce ifade edebilmeleri ve yaşayabilmeleri bu ülkelerin demokrasileri açısından da oldukça önemlidir. Din ve vicdan hürriyeti insanların özgürce inanabilmeleri ve dinlerini özgürce pratiğe dökabilmelerini ifade eder. Ancak günümüzde din ve vicdan özgürlüğünün birçok açıdan ihlal edildiği gözlenmektedir. Özellikle eşitsizliklerin her geçen gün arttığı modern toplumlarda ötekileştirme, dışlanma ve hatta insandılaştırma gibi tutumlara maruz kalan göçmen topluluklar din ve vicdan özgürlüğünden tam olarak yararlanamamaktadırlar.

Din ve vicdan özgürlüğü iki yönlüdür. Birinci yön bireyin bir kanaate sahip olmasıdır. Bu yön vicdani özgürlük ile ilgiliyken, kişinin sahip olduğu kanaati açığa vurup izhar edebilmesi ise özgürlüğün bir diğer yönüdür. Bir dine inanma veya inanmama vicdani özgürlük kapsamında yer alır. Böylelikle din ve vicdan özgürlüğünün yalnızca inananları değil inananları da koruyan geniş kapsamlı bir hak olduğu ifade edilebilir.

“İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi”
“Journal of the Human and Social Sciences Researches”
[itobiad / 2147-1185]

Cilt/Volume: 9,
Sayı/Issue: 5,
2020

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden durum çalışması deseni kullanılarak Avrupa'da yaşayan göçmenlerin ifade, din ve vicdan özgürlükleri, yaşanan sorunlar ve bu sorunların nedenleri üzerine bir tartışma yürütülmektedir. Nitel araştırmalarda çok yaygın olarak kullanılan bir yaklaşım olan durum çalışması bir durumu kendi sınırları içerisinde bütüncül olarak derinlemesine analiz etmektir (Yıldırım ve Şimşek, 2016, s. 73). Buradan yola çıkarak öncelikle göç olgusuna ilişkin kuramsal arka plana değinildikten sonra göçmenlerin din ve vicdan özgürlüğü açısından yaşadıkları sorunlar ve kısıtlılıklar ele alınmıştır. Azınlık dinine mensup olanların, buldukları toplumlarda, tahakküme ve baskılamalara maruz kalışları ve bunların nedenleri üzerinde durulmuştur. Ülkelerin laiklik uygulamaları, din ve vicdan özgürlüğünün kapsamı incelenmiştir. Bütün bu sosyal sorunlara bir çözüm önerisi olarak çok-kültürlülük kavramı tartışılmıştır. Çalışmada özellikle Almanya üzerinde durularak örnekler verilse de genel olarak tüm Avrupa'da yaşanan ortak sorunlara değinilmiştir. Diğer bir ifadeyle çalışmada genel olarak Avrupa ele alınmıştır. Fakat örneklemelerde bazı Avrupa ülkeleri (Almanya, Fransa, vb.) ön plana çıkmaktadır.

İfade, Din ve Vicdan Özgürlüğü

İnsanı diğer canlılardan ayıran en temel özelliği düşünen bir varlık olmasıdır. Düşünen, sorgulayan bireyler farklı ve çeşitlilik arz eden fikirlerin ortaya çıkmasını sağlar. Böylelikle toplum içinde meydana gelebilecek körü körüne bağlanmanın ve eleştiri kabul etmeyen dogmaların da önüne geçilmiş olur. Eleştirel ve tartışmaya açık bir ortam doğrulara ulaşmaya kapı açar. Demokrasinin en temel ilkelerinden biri çoğulculuktur. Bunun gereği olarak tüm kesimlerden insanların düşüncelerini özgürce açıklayabildiği ve karşılıklı olarak herhangi bir müdahaleye maruz kalmadan fikirlerin tartışılabilirdiği bir ortam oldukça önemlidir.

İfade özgürlüğü en genel tanımıyla bireylerin başkalarının özgürlük alanına müdahale etmeden kendi duygu ve düşüncelerini dış dünyaya serbestçe aktarabilmesidir. Bir toplumda ifade özgürlüğünün gerçek anlamda varlığından söz edebilmek için toplumun genel kabulünün aksine bir düşünce veya ifadenin herhangi bir yaptırımla karşılaşmadan özgürce dile getirilebilmesi gerekmektedir. İnsan hakları hukuku alanındaki çalışmalarıyla tanınan Semih Gemalmaz'a göre ifade özgürlüğü yalnızca kendi başına önemli bir hak olmak ile kalmaz; aynı zamanda diğer hak ve özgürlüklerin korunması açısından oldukça hayati bir önem taşır (Duran, 2006, s. 60). Dolayısıyla olan bu özgürlük olmadan diğer özgürlüklerin kullanımı imkânsız hale gelebilecektir.

İfade özgürlüğü, insanların serbest bir şekilde düşünce ve haberlere ulaşabilmesi, fikirlerinden dolayı kınanmaması ve aynı zamanda sahip olduğu fikirleri serbest bir şekilde savunabilmesi olarak tanımlanabilir. Buna göre ifade özgürlüğünün üç kategoriye ayrıldığı söylenebilir. Bunlar; bilgi

edinme ve düşünme özgürlüğü, düşünce, din ve vicdan özgürlüğü, düşünceyi ifade özgürlüğüdür (Öktem Songu, 2014, s. 610). Din ve vicdan özgürlüğü uluslararası sözleşmelerde güvence altına alınmış temel haklardan olması hasebiyle de oldukça önem arz etmektedir.

İfade özgürlüğü kavramı, İnsan Hakları Evrensel Beyanname'si'nin 19. Maddesinde "Herkesin kanaat ve ifade özgürlüğüne hakkı vardır; bu hak, müdahale olmaksızın kanaat taşıma ve herhangi bir yoldan ve ülke sınırlarını gözetmeksizin bilgi ve fikirlere ulaşmaya çalışma, onları edinme ve yayma serbestliğini de kapsar" (İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, 1948) şeklinde belirtilmiştir. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin ise 10. Maddesinin birinci fıkrasında ifade özgürlüğünün kapsamı, ikinci fıkrasında ise sınırlanma sebepleri belirtilmiştir (Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, 1950). Maddeye göre ifade özgürlüğü bireylerin özgür bir şekilde kanaat oluşturabilecekleri bilgilere erişimi ve kanaat oluşturmalarını sağlarken, aynı zamanda oluşturdukları kanaatleri yine özgürce açıklayabilmeleri ve yaygınlaştırabilmelerini de kapsar. Bunlarla birlikte ifade özgürlüğü mutlak bir hak değildir. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin (AİHS) 10/2 maddesinde ifade özgürlüğünün sınırlanabileceği belirtilmiştir. AİHS'ne göre getirilecek sınırlamaların özgürlüğün ihlaline yol açmaması için üç koşulu taşıması gerekir. Birincisi yapılacak müdahale demokratik bir toplum için zorunluluk içermelidir. İkincisi kanunla belirlenmiş bir sınırlama olmalıdır. Son olarak da meşru bir amaca yönelik olarak ifade özgürlüğü sınırlandırılabilir.

İfade özgürlüğü her ne kadar hem İnsan Hakları Evrensel Beyanname'si'nde hem de Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde açıkça güvence ve koruma altına alınmış olsa da bu hakkın göçmenler açısından uygulanmasında önemli sorunların olduğu gözlemlenmektedir. Bu sorunların hem yerli halk açısından hem de göçmenler tarafından ele alınarak değerlendirilmesi gerekmektedir.

Din ve vicdan özgürlüğü en temel insan hakları belgelerinde yer almaktadır. İdeolojik tarafsızlığın oldukça fazla olduğu soğuk savaş dönemlerinde dahi bu belgelerde din ve vicdan özgürlüğüne yer verilmesi önem arz eder. Bu doğrultuda insan hakları belgelerini hazırlayanların farklı din ve inançtan insanlara hoşgörü sağlanması ve dinsel çoğulculuk ilkesi çerçevesinde hareket ettikleri ifade edilebilir (Şirin, Duymaz ve Yıldız, 2016, s. 12). Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 9. Maddesinde 'Düşünce, vicdan ve din özgürlüğü' başlıklı şu hüküm bulunmaktadır:

1. Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahiptir. Bu hak, din veya inanç değiştirme özgürlüğü ile tek başına veya topluca, açıkça veya özel tarzda ibadet, öğretim, uygulama ve ayin

yapmak suretiyle dinini veya inancını açıklama özgürlüğünü de içerir.

2. Din veya inancını açıklama özgürlüğü ancak kamu güvenliğinin, kamu düzeninin, genel sağlığın veya ahlakın ya da başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için demokratik bir toplumda zorunlu tedbirlerle ve yasayla sınırlanabilir.

Bu maddeye göre bireylerin inançları tek başına veya başkaları ile hem özel hem de kamusal alanda açıklanması hakkına yönelik korumayı içerir. İçtihatlarla göre devlet makamları yalnızca hakkın ve özgürlüğün kullanımına yönelik müdahalelerden kaçınmayı değil bunların korunması için gerekli tedbirleri almakla da yükümlüdür. (Murdoch, 2007, s. 7).

İnanan bireyler için din, hayatı anlama ve anlamlandırmak için temel teşkil etmektedir. Bu anlamda dinler kendi mensuplarının kimliklerinin oluşumunda baş aktörlerdir. Böylelikle dinler hem bireylerin kimliklenme süreçlerinde hem de toplumsal ve siyasal yaşamın biçimlenmesinde oldukça önemli rol oynarlar. Bireysel açıdan varoluşsal anlamda ve toplumsal hayatın şekillenmesi bakımından önemli olan özgürce inanma veya inanmama hakları en doğal haklardandır. Bu doğrultuda din özgürlüğü insanın yalnızca insan olmasından kaynaklı olarak sahip olduğu evrensel bir insan hakkıdır (Arslan, 2005, s. 1). İkinci dünya savaşından sonra ortaya çıkan uluslararası belgelerde oldukça önemli bir insan hakkı olan din ve vicdan özgürlüğünün yer aldığı görülmektedir. Din özgürlüğü evrensel uluslararası metinlerde yasal anlamda düzenlenmiştir.

Din özgürlüğünün iki boyutu olduğu söylenebilir. Bireylerin dini kanaatlere özgür bir şekilde sahip olmaları ve herhangi bir dini kabul veya ret konusunda bir baskıya maruz kalmamaları gerekir. Bu açıdan din ve vicdan özgürlüğü bireylerin iç dünyasına yönelik mutlak bir koruma sağlamaktadır. Diğer boyutuyla ise din ve vicdan özgürlüğü bireylere toplum içinde dini inançları doğrultusunda hareket etme ve çeşitli fiillerde bulunma hakkı sağlar. Bu hakkın sınırlandırılması ise ancak başkalarının haklarını korumak amacıyla olabilir. Din özgürlüğünün tartışmalara konu olan tarafı, daha çok inançların pratiğe dökülmesi ile ilişkilidir.

Din özgürlüğünün kapsamında bulunan ve en tartışmalı konulardan biri dini eğitim ve öğretim hakkıdır. Bu hakkın iki boyutu bulunmaktadır. Bunlar herhangi bir dini inancı öğrenme ve öğretme hakkı ile ebeveynlerin çocuklarının eğitimine ilişkin dini inançlarına saygı gösterilmesini talep etme hakkından oluşur. Burada ise genel olarak zorunlu dini eğitim uygulanan ülkelerde ebeveynlerin bu eğitimi reddetme hakkından mahrum bırakılmalarına yönelik çeşitli sorunlar yaşanmaktadır. Strasburg Mahkemeleri (Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi) prensip olarak belirli şartlar dâhilinde zorunlu din eğitiminin din özgürlüğü hakkının ihlali olmadığını savunmaktadır (Arslan, 2005, s. 3).

Din özgürlüğünün tanımına bakıldığında iki tür tanımdan söz edilebilir. Bunlardan ilki bireylerin kabul ettikleri din veya mezheplerin gereği olan ibadetleri özgürce yapmaları ve bunları yaparken herhangi bir müdahaleye veya hakaret içeren söz ve fiillere maruz kalmamalarıdır. Bu tanımlama, inanan kimselere dilediği gibi inanma ve inancının gereklerini yaşama alanı tanırken inanmayan bireyler açısından herhangi bir açıklama getirmez (Turan, 2012, s. 80). Kaboğlu özgürlüğü, din bağlamında, bireyin inançsız/inançlı olabilmesi ve inançlı ise inancının gereklerini uygulayabilmesi olarak tanımlar (Kaboğlu, 2002, s. 364). Aynı zamanda kişilerin dini inançlarına yönelik tebliğ ve telkinde bulunması da yine bu özgürlük kapsamında bulunmaktadır. Özellikle günlük hayatta ibadet etme, eğitim ve öğretim de dini inançların pratiğe dökülmesiyle ilgilidir. (Erdoğan, 2005: 25). Dolayısıyla gerçek anlamda bir din özgürlüğünden söz edebilmek için bu özgürlüğün geniş kapsamlı olması ve hem inanan hem de inanmayan bireyleri kapsaması gerekmektedir.

Özet olarak din ve vicdan özgürlüğü herkes için geçerli en temel insan haklarından birisidir. Sorun bu hakkın bütün toplumsal kesimler tarafından yeteri kadar kullanılmamasıdır. Özellikle dezavantajlı ve imkânı kısıtlı toplulukların belirli haklara ve özgürlüklere ulaşımında önemli sorunlar yaşanmaktadır. Bu toplulukların başında yerlerinden ve yurtlarından ayrılarak birçok sebepten dolayı göç etmek zorunda kalan göçmenler gelmektedir.

Göç ve Sıkıntıları

Göç, insanlık tarihinden bu yana insanların çeşitli nedenlerden dolayı coğrafi olarak yer değiştirmesiyle birlikte devam edegelen önemli bir sosyolojik olgudur. Göçler insanların sosyal, ekonomik, siyasi veya doğal nedenlerden kaynaklanarak coğrafi olarak yer değiştirmesi olarak tanımlanabilir (Adıgüzel, 2020, s. 3). Göç tartışmalarının seyri yirminci yüzyılın ortalarından sonra değişmeye başlamıştır. Toplumlar bu olgudan çeşitli şekillerde etkilenerek değişime uğramaktadır. Bu değişim süreçleri beraberinde çeşitli sorunları getirmektedir. Örneğin, göçmenler ekonomik bir kaynak veya kültürel anlamda bir zenginlik olarak görülmekten çıkarak yerel halk için bir tehlike olarak görülmeye başlamışlardır (Adıgüzel, 2020, s. 13). Dolayısıyla dinamik bir yapısı olan göç olgusu beraberinde birçok sosyal meseleyi de gündeme taşımaktadır.

Savaş, ekonomik, psiko-sosyal ve siyasi gibi birçok nedenle gerçekleşen göç, bütün bu sebeplerin birleşimiyle de ortaya çıkabilmektedir. Gerçekleşen göçler ile bireyler yeniden bir toplumsallaşma sürecine dâhil olarak sahip oldukları aidiyet ve kimlik değerlerinin sorgulanması ve yeniden şekillenmesi ile karşı karşıya kalmaktadırlar. Bireylerin sahip oldukları değerler ile göç edilen yerdeki uyum ne kadar az ise yeniden

toplumsallaşma aşamaları bir o kadar sekteye uğrar. Yaşanan göçler ile değiştirilen yalnızca fiziksel mekânlar değil, insanlar arası ilişkiler, toplumsal, ekonomik, kültürel ve bireysel kimlikler de değişim ve dönüşüme uğramakta ve tekrardan oluşması gerekmektedir (Adıgüzel, 2020, s. 53-54). Diğer bir ifade ile göçün doğasında bulunan insani karşılaşmalar kaçınılmazdır. Bu karşılaşmalar sürecinde ve neticesinde her iki toplumun da kültür ve kimlikleri çeşitli dönüşüm ve yeniden üretim süreçlerine girmektedir. Bu süreçler zaman zaman krizlere, çatışma alanlarına ve sorunlara dönüşebilmektedir. Bu sorunlardan birisi de insan hak ve hürriyetleri bağlamında din ve vicdan özgürlüğüdür. Ancak bu sorunun daha iyi anlaşılabilmesi için bu soruna neden olan bazı önemli problemlere değinmek yerinde olacaktır.

Dil ve Eğitim Problemi

Göçmenlerin göç ettikleri toplumlarla yaşadıkları en önemli sorunların başında dil problemi gelmektedir. Birlikte yaşamanın ve insanların birbirlerini anlamalarının yolu iletişim kurma isteğinden geçer. Bu bağlamda iletişim kurma isteğinin canlanmasında en önemli aracın dil olduğu ifade edilebilir. Dil hem eğitim süreci hem de kendine güven ve toplumsal uyum için önemlidir. Bununla birlikte yabancılaşma ile ev sahibi toplumun diline hâkim olmama arasında doğrudan bir bağlantı vardır. Sığınmacı eğitiminde dil farklılığı bulunduğu durumlarda dil desteği hayati önem taşımaktadır (Özer, Komşuoğlu ve Ateşok, 2016, s. 87). Dolayısıyla bir göçmenin ifade özgürlüğünü kullanabilmesi için öncelikle kendisini ifade etme yetisinin oluşması gerekmektedir. Bu elbette hem göçmen hem de yerel halkın sorumluluğu üzerinde olan bir meseledir.

Gün ve Baldık'ın Yıldız'dan aktardığına göre göç edilen toplumun dilinden farklı bir ulusal dile sahip olmak uyum sağlamada çeşitli zorluklar ve eğitim sisteminde başarısızlık nedenidir. Çoğunluk toplumun dili ile iletişim kurmak ve eğitim öğretim görmek zorunda kalan temelde farklı anadile sahip sığınmacılar süreç içerisinde çeşitli sorunlarla karşı karşıya kalırlar. Bu sorunlara çözüm üretmek ulusal eğitim sisteminin görevlerindedir (Gün ve Baldık, 2017, s. 296). Dolayısıyla dil probleminin ve bu problemten kaynaklanan diğer sorunların çözümüne yönelik karar alıcılara önemli görevler düşmekte olduğu ifade edilebilir.

Dışlanma – Ayrımcılık

Toplumların barış ve huzur içerisinde yaşamalarını sağlayacak en önemli etkenlerin farklılıkların birer zenginlik olarak kabul edilmesi, empati kültürünün güçlenmesi ve çok-kültürlü bir atmosferde sağlanacak hoşgörü olduğu iddia edilebilir. Bu ortamın oluşmasına en büyük zararı hoşgörüsüzlük, insan hakları ihlalleri, ayrımcılık, ırkçılık ve yabancı düşmanlığı gibi toplumsal sorunlar vermektedir. Bu sorun günümüzde küreselleşmenin de etkisiyle artarak devam etmektedir.

Bauman (2012), *Sosyolojik Düşünmek* isimli eserinde göçmenlerin düşman ve yabancı görüldüğü günümüz çağında göçmeni görmezden gelme veya ona karşı saygısız davranışlarda bulunmanın meşrulaştırıldığını vurgulamaktadır. 'Biz' ve 'onlar' şeklinde benimsenen tutumlar için "biz" içinde bulunduğumuz ve ait olduğumuz grubu temsil ederken, "onlar" ise bizim baktığımız açıdan belirsiz, müphem ve hakkında bilgi sahibi olunmayan insanlar olarak algılanmaktadır. Böylece 'onlar' grubunun korkutucu şeyler olduğuna inanılır. Aynı zamanda "onlar" grubu kestirilemezdir ve müphemdir (Bauman, 2012, s. 51). Diğer bir ifadeyle bu insanlar beraberlerinde birçok bilinmeyi de barındırmaktadır. Yapılan araştırmalarda herhangi bir göçmen komşusu veya tanıdığı olmayanların göçmenlere karşı daha önyargılı olduğu ve dışlamaya açık olduğu bilinmektedir. Örneğin, Şevket Ökten, Türkiye'deki Suriyeliler üzerine gerçekleştirdiği bir çalışmada Türkiye'de yaşanan birçok olumsuz durumun ve suçların sığınmacıları 'günah keçisi' haline getirdiğini ve bunun Suriyelilerin suç oranının yerli halkından çok daha düşük olmasına rağmen yapıldığını vurgulamaktadır (Ökten, 2017, s. 160). Dolayısıyla beraberinde bilinmeyenlerle gelen göçmenler güvenlik açısından da çeşitli ön yargılara maruz kalmakta ve toplumdan dışlanabilmektedirler. Bu durumun hukuki boyutları olduğu ifade edilebilir.

Dışlanmanın hukuksal boyutuna yine Bauman'dan önemli bir eleştiri gelmektedir. Ona göre hukuk bir tasarım ve projeden ibarettir. Hukuksuzluğu üreten yine hukukun kendisidir. Bunu sağlayan içeri ve dışarıyı birbirinden ayıran çizgidir. Bu doğrultuda kanunlar sınırlarını kendisinin çizdiği alanın dışında bir alan oluştururlar. Hukuka göre dışarıda bırakılan veya yok sayılan kısımla ilgilenilmez. Böylelikle dışlananlar için bir hukuktan da söz edilmez. Dışlanma hali herhangi bir hukukun kapsadığı alana dâhil olmama durumudur (Bauman, 2018b, s. 46). Böylelikle yeri geldiğinde dışlanma ve ayrımcılık arkasına hukukun da desteğini alarak devam edebilmektedir.

Küreselleşen dünyada modernitenin de etkisiyle yerel halkın "yabancı"lara karşı dışlama ve düşmanlıklarının oluşturduğu çeşitli hasarlar meydana gelebilmektedir. Örneğin göç alan ülkenin yerli vatandaşları yargı organlarında haklarını arama, çeşitli protestolar yapma gibi imkânlara sahip iken ikincil konumda kalan yersiz yurtsuz olarak tanımlanabilecek yabancıların bu haklara sahip olduğu söylenemez. Bauman, doğal habitatından koparılmış halini artık birey nereye giderse gitsin bir yersiz yurtsuzluk hali olarak ifade eder (Bauman, 2019, s. 21). Bauman atıkların dayanıklılığı fikrinin atıkların kendinden daha ürkütücü ve tiksindirici olduğunu söyler. Yerel halkın "atık" insanlara karşı tavrı, görmezden gelme ve bakışını farklı bir yöne çevirmektir (Bauman, 2018b, s. 14-15). Bauman'ın Agier'den aktardığına göre savaş veya ekonomik nedenlerle göç etmiş olan bireyler kalıcı veya geçici olup olmadığı bilinmeyen bir eşikte sürünme

durumundadırlar. Ucu görünmeyen belirsiz bir yolculuğa çıkmışlardır. Yaşadıkları bu belirsizlik, geçicilik durumu hayatları boyu devam edecektir (Bauman, 2018b, s. 92). Göçmenlerin yaşadığı müphemlik bir boyutuyla Bauman'ın vurguladığı yersiz yurtsuzluk olarak ifade edilebilir. Göçmenler bu yolda kimliksel aidiyetlerini de yitirme durumu ile karşı karşıya kalmaktadırlar.

Yabancılar herhangi bir şekilde yargı mercilerinde haklarını aramak veya uğradıkları zararın tazminini talep imkânına sahip değillerdir; çünkü onlar içinde bulunulan hukuki, siyasi, etik düzende yaşanan yıkımın atık ürünleri olarak nitelenebilir (Bauman, 2018b, s. 106). Buradan yola çıkarak herkes için eşit işleyen veya işlemesi gereken hukukun göçmenler için tam olarak işleyemeyeceği görüşünün haksız olmadığı söylenebilir.

Toplumsal açıdan ıskartaya çıkarılmak (dışlanmak) bir anlamda yersiz yurtsuzluk olarak anlaşılabilir. Bu durum beraberinde özgüven kaybı, hayat gayesinin kalmaması gibi hislere neden olabilir. Davetsiz misafir muamelesi gören, görünürde bir hoşgörüyü karşılayan, gerçekleşen hayır faaliyetlerinin nesnesi olan bireylerin esas olarak içinde buldukları toplum ile bir aidiyet duygusu geliştirmeleri pek mümkün olamamaktadır. Bunun nedeni ise sürekli yapılan yardımlara muhtaç bırakılmalarından kaynaklı tembel, iş göremez olarak nitelenmeleri, kötü niyetli ve suç işleme potansiyeline sahip olduklarına dair yerlilerde bulunan tahayyül olarak ifade edilebilir. Kendileri çalışıp üreterek toplumsal faydaya dâhil olamayan bireyler özgüvenlerini ve toplum içindeki itibarlarını kolayca kaybedebilmektedirler (Bauman, 2018b, s. 25-26). Dolayısıyla topluma dâhil olamayan zorunlu veya isteğe bağlı yer değiştirmiş göçmenler kendilerini ifade etmekte önemli zorluklar ve engellerle karşılaşabilmektedirler.

Dışlanmanın pek çok nedeni olabilir. Ancak dışlanan bireylerin genel olarak hissettikleri ortak duyguların olduğu söylenebilir. Daha önceki sosyal konumlarını kaybeden, özgüvenden mahrum ve hayatta kalma mücadelesi içinde kalan insanlarda reddedilme duygusu, kin, öfke gibi duygular hâkim olabilir. Bu bireyler kendilerini ötekilerden aşağı gördüklerinden içinde buldukları hale karşı bir tepki geliştirme konusunda bir adım atamazlar (Bauman, 2018b, s. 54). Avrupa'ya gerçekleşen göçlerin ilk dönemlerinde dini görevlerin yerine getirilebilmesi ve sonrasında gelecek nesillerin din eğitimi alabilmesi için göçmenler aracılığıyla oluşturulan dini gruplar, aynı zamanda onların yaşadığı dışlanmışlığa karşı kültürle kimliklerini muhafaza etme anlamında da katkı sağlamıştır. Böylelikle bir toplum içinde azınlık psikolojisinde olan göçmenler kendi kimlik değerlerini koruyarak aşağılanma durumunda kalmadan kendilerini daha güçlü hissedebilecekleri mekânlar oluşturabilirler (Korkmaz, 2017, s. 411). Dolayısıyla din ve ifade özgürlüğü de hem yerel halk hem de göçmenler açısından iki yönlü olarak ele alınmalıdır. Bunlardan birincisi yerli halktan göçmenlere yönelik olan dışlanma, ayrımcılık ve ön yargılar, diğeri ise göçmenlerin en temel insan haklarının savunusuna yönelik geliştir(eme)dikleri politikalar olarak ifade edilebilir.

Ön Yargı, Müphemlik ve İslamofobi

Yerlilerin göçmenlere karşı verdikleri tepkilerden ilki onları geri gönderme talebidir. Burada bireylerin geri dönmeye mecbur kalması için çeşitli adımlar atılır. Böylelikle yabancılar kendiliklerinden dayanılmaz bir hal alan hayatlarını kurtarmak için göç etmeyi tercih edebileceklerdir. Diğer bir ihtimal ise yabancıları ayırmadır. Bu ayırma fiziksel, manevi ya da hem fiziksel hem manevi olarak gerçekleşebilir. Fiziksel ayrılık olarak gettolar, göçmenler için kamp alanları, sınırları çizilmiş yerleşim yerleri örnek verilebilir. Manevi ayrılık olarak ise yerliler yabancılar ile olan gündelik ilişkilerinde iş ilişkisinden öteye geçmezler. Yabancılarla sosyal bağlar kurmaktan çekinirler. Fiziksel yaklaşmanın kaçınılmaz olmasına karşın manevi yaklaşma konusunda araya keskin duvarlar örme konusunda gayret gösterilir. Bu bağlamda yabancılar karşı önyargılar oldukça önem arz eder. İçerisinde yabancı bulunan her şeye, kılık kıyafetlerine, inançlarına, yürüme tarzlarına dahi bir nefret beslenebilmektedir (Bauman, 2012, s. 73-74). Örneğin Avrupa ülkelerine çeşitli yollarla giden düzensiz göçmenler dünya genelinde artan terör olaylarının da etkisiyle potansiyel suçlular olarak görülebilmektedir (Adıgüzel, 2020, s. 129). Özellikle Suriye krizi sonrası, Avrupa'da göçmenlere yönelik kaygılar artmıştır. Bazı Batı Avrupa ülkelerinde yaşanan terör saldırıları, özellikle Müslüman göçmenlere yönelik kaygının artmasına neden olmuştur.

Tüm göçmenlerin %73'ü Müslümanlardan oluşmaktadır (Fowid, 2016). Dolayısıyla büyük bir göçmen kitle, din ve vicdan hürriyeti esasında Müslüman olarak yaşama tercihlerini kullanmaktadırlar. Bununla birlikte göçmenler buldukları ülkede sadece dillerini ve kültürlerini değil, dinlerini de muhafaza etme çabasına girmektedirler. Örneğin Almanya'ya 60'lı ve 70'li yıllarda "misafir işçi" olarak göç eden Türkiye Vatandaşlarının yaptıkları ilk faaliyetlerden biri, Cuma namazı ibadeti için mescitler inşa etmek olmuştur. Zamanla bu küçük ve sokak aralarında bulunan mescitler, şehir merkezlerinde bulunan büyük camilere dönüşerek, çoğunluk toplumu tarafından "görülmeyen İslam"ı görünür hale getirmiştir. Yerel halklar tarafından görülmediğinde bir sıkıntı teşkil etmediği düşünülen dini yaşam, okullarda, işyerlerinde, sokaklarda, süpermarketlerde, gündelik yaşamda görünürlüğü artınca merak ve ırkçılık uçları arasında bir tavır oluşturmuştur. Göçmenlerin dini hassasiyetlerini koruma ve yaşama isteği, buldukları ülkelerde yeni kurumsal yapıları da beraberinde getirmiştir. Buna örnek olarak helal kesim, hac ve umre yolculukları, cenaze nakilleri, zekât ve sadaka işlemlerini gören büyük kurumlar verilebilir. Bu durum da bazı toplumlarda kaygılara yol açmıştır.

Müslüman göçmenlere yönelik bu kaygı İslamofobi olarak adlandırılmaktadır. Bu kaygı Avrupa'nın birçok ülkesinde göçmen karşıtı grupların özellikle Müslüman göçmenlere yönelik dışlayıcı tutumlarını

güçlendirmiştir (Bozkurt, 2019, s. 4). Dolayısıyla göçmenlerin problemlerine karşı oluşan toplumsal kayıtsızlık ve beraberinde oluşan ön yargılar özellikle Avrupa toplumlarında islamofobi'ye neden olabilmektedir. Yapılan araştırmalara göre Almanya'da halkın yarısından fazlası (Jeder Zweite sieht Islam als Bedrohung, 2019) ve İngiltere'de halkın üçte biri (KNA, 2019) İslam'dan korktuğunu ifade etmektedir. Bu korku, devam eden kayıtsızlık ve birbirini tanımamaktan gelen doğru bilinen yanlışlarla daha da körüklenmekte hatta çeşitli siyasiler, özellikle de aşırı sağcı-ırkçı gruplar tarafından suiistimal edilmektedir.

Siyasi liderlerin islamofobi'yi körükleyerek kendilerine rant devşirme ve oy potansiyellerini artırma amacıyla vermiş oldukları demeçlere Çek Cumhurbaşkanı Miloš Zeman'ın göçmenlerle ilgili "Çek yasalarındansa şeriata (İslam Hukuku) saygı duydukları"nı ve "sadakatsiz kadınların taşlanacağını ve hırsızların ellerinin kesileceği"ni (AFP, 2015) ifade etmesi örnek verilebilir. Bauman bu durumu özellikle sığınmacılar bağlamında "Bu insanlar ölümcül hastalıklar taşıdıkları, El-Kaide ya da "İslam Devleti"nin hizmetinde oldukları, Avrupa'nın refah sisteminden (kalıntılarından) otlanmaya çalıştıkları ya da Avrupa'yı İslamlaştırmayı ve şeriat kurallarını getirmeyi istedikleri yönünde çeşitli şekillerde suçlandılar" şeklinde veciz bir şekilde ifade etmektedir (Bauman, 2018a, s. 69). Buradan yola çıkarak islamofobinin aslında sadece halk arasında kendiliğinden oluşan bir sorun değil aynı zamanda siyasiler tarafından da siyasi amaçlar için kullanılabilen bir problem olduğu ifade edilebilir. Dolayısıyla birçok önyargı ve damgalamaya maruz kalan sığınmacı ve genelde göçmenler gibi madun grupların dinlerini özgürce yaşayabilmeleri ve kendilerini ifade edebilmelerinin önü önemli derecede kesilmiş olmaktadır.

Ağca-Varoğlu *Almanya'da Yüksek Nitelikli Göçmenlerin Gündelik Hayat Deneyimleri ve Baş Etme Süreçleri* üzerine yapmış olduğu çalışmasında göçmenlerin din ve inançlarından dolayı nasıl dışlanabildiğini önemli verilerle ortaya koymuştur. Ona göre İslam dini ile ilgili ön yargılar, bütüncül bir bakış açısıyla, hiçbir ayırım gözetmeksizin bütün Müslüman göçmenleri aynı şekilde değerlendirmeye ilgilidir. Özellikle Almanya'ya eğitim için giden nitelikli göçmenlerin bu durumun ciddiyetinden tam anlamıyla haberdar olmadıkları ve gündelik yaşamlarında ayrımcı tutumlarla karşılaştıklarında şok yaşadıkları ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda çalışmada yapılan mülakatlarda bir doktora öğrencisi nitelikli göçmen katılımcının "Yadırganacağımı tabii ki tahmin etmiştim de bu şekilde muamele göreceğimi tahmin etmem mümkün değildi, yani buraya gelince biraz şok oldum. Türklerin imajı bence pek iyi değil. [...] Müslüman oldukları için, ben bu şekilde düşünüyorum. Bence kamuoyundaki dini teröristler, dini terör o tarz haberler bu ön yargıları arttırıyor (Kerem, 27, Berlin Charité Araştırma Hastanesi)" ifadelerine yer verilmiştir. Ağca-Varoğlu'na göre, bu olumsuz yargılar göçmenlerin Müslüman olmasıyla yakından ilişkilidir ve bu ilişkilendirmede 'İslami terör' gibi temaları sıklıkla işleyen medyanın önemli payı vardır (Ağca-Varoğlu, 2020, s. 10). Buradan yola çıkarak ister isteğe bağlı göç eden nitelikli göçmen ister zorunlu

sebeplerden dolayı yerlerinden edilen sığınmacılar bağlamında değerlendirilsin, göçmenler din ve inançlarından dolayı toptancı bir yaklaşımla ayrımcılığa maruz kalabilmektedir. Bu ayrımcılık sadece sözde kalmayıp medya ve siyasetin de körüklemesiyle politikalara dönüştürülmekte, göçmenlerin hem dini yaşamları alanında hem de ifade özgürlüğü bağlamında önemli kısıtlamalara yol açabilmektedir.

İslamofobi sorunu kapsamında din ve vicdan özgürlüğü açısından bireylerin inançlarını pratiğe dökme aşamasında çeşitli sorunlar yaşanmaktadır. Özellikle Avrupa'da yaşayan Müslüman göçmenler bağlamında meseleye bakıldığında yaşanan pek çok olumsuz deneyim arasında başörtüsü sorunu ve din derslerine ilişkin uygulamalar önem arz etmektedir. Bu doğrultuda başörtüsü sorunu ve din dersleri uygulamalarına değinilecektir.

Başörtüsü Tartışmaları

İslam inancının bir göstergesi olan başörtüsü din özgürlüğünün inancı açığa vurma kapsamında bulunmaktadır. Kamu görevlileri açısından meseleye bakıldığında laiklik ilkesi kapsamında bir değerlendirmenin yapılması gerekmektedir. Hem Avrupa ülkelerinde hem de Türkiye'de kamu görevlilerine uygulanan başörtüsü yasağına gerekçe olarak laiklik ilkesi gösterilmektedir. Laiklik ilkesinin benimsenmediği ülkelerde ise çoğulcu demokrasi modeli gerekçe gösterilerek çeşitli sınırlamalara gidilmektedir. Konuya ilişkin sözleşme organları tarafsız bir konum sergileyerek inanç özgürlüğünün korunması gerektiğini vurgular (Demir, 2012, s. 228). Bugün Türkiye'de kamuda artık başörtüsü kısıtlaması bulunmamaktadır. Bu ülkenin demokratikleşmesi ve özgürlükleri açısından önemli bir gelişmedir. Ancak Avrupa'nın birçok ülkesinde bu yasak hala devam etmektedir.

Üniversitede veya herhangi bir eğitim kurumunda eğitim alan öğrenciler açısından meseleye bakıldığında laiklik ilkesi çerçevesinde bir değerlendirme yapılsa dahi öğrencilerin devletin tarafsızlığını yansıtmaya gibi bir misyonu olmadığından konuya ilişkin başörtüsü yasağı mazur görülemez. Aksi halde hakkın ihlali durumunun oluşacağı söylenebilir. Bu durum beraberinde eğitim ve öğretim hakkının da ihlaline sebebiyet verebilir. Sözleşme organlarının başörtüsü yasağına ilişkin verdiği kararlar ile verilen ulusal kararların paralel olduğu görülmektedir. AİHM başörtüsü meselesinin siyasi ve tarihi bir arka plana sahip olduğunu belirterek kararlarını genel olarak ulusal kararlar doğrultusunda tesis etmektedir (Demir, 2012, s. 229-230).

Avrupa toplumlarında da İslam ile Avrupa değerlerinin karşı karşıya geldiği en önemli sorunlardan birisinin başörtüsü, özel olarak peçe (nikab) krizi olduğu söylenebilir. Avrupa toplumu başörtüsü meselesini kendi seküler ve kültürel yapısına karşı bir risk olarak görmektedir. Bu algıdan dolayı bazı Avrupa devletleri sorunu güvenikleştirme yolu ile çözme

yoluna gitmektedir. Müslüman azınlık grup ise meseleyi kendi kimlik ve inanç değerlerine yönelik bir damgalama ve ötekileştirme olarak görmektedir. Çakaş bu konuya ilişkin çalışmasında Avrupa toplumunun başörtüsü krizinde İslam'a karşı önyargılı olduğunu ve Müslüman göçmenlerin inanç ve değerlerini anlama konusunda başarılı olmadığını belirtir. Oryantalist ve Avrupa merkezli bakış açısının empati odaklı olmayan ve farklı olanı ötekileştiren bir anlayışa neden olduğu söylenebilir. Sorunun çözümü açısından Avrupa toplumu ile Müslüman göçmenler arasında kurulacak diyalog ortamı oldukça önemlidir (Çakaş, 2019, s. 89). Dolayısıyla demokratik toplum düzeninin vazgeçilmez unsurlarından olan çoğulculuk, diyalog ve karşılıklı hoşgörü kavramları yaşanan krizlere çözüm olarak sunulabilir.

Din Dersleri

Günümüzde insan haklarının da gelişimiyle birlikte din eğitim ve öğretimi özellikle çokkültürlü toplumlarda tartışmaya açık hale gelmiştir. Din eğitimi konusunda insan hakları açısından bakıldığında farklı uygulamalar bulunmaktadır. Laiklik nedeniyle bazı ülkelerde din eğitimi eğitim sistemi içerisinde hiç yer almazken bazı ülkelerde seçmeli bazılarında ise zorunlu olarak bulunmaktadır. Örneğin, Birleşmiş Milletler'in "Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi"nin 27. Maddesin'de "Etnik, dinsel veya dilsel azınlıkların bulunduğu bir Devlette, böyle bir azınlığa mensup bulunan kişiler grubun diğer üyeleri ile birlikte toplu olarak kendi kültürel haklarını kullanma, kendi dinlerinin gereği ibadeti etme ve uygulama veya kendi dillerini kullanma hakları engellenmez" ibaresi geçmektedir (Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi, 1966). Bu ve bunun gibi uluslararası belgelerin pek çoğunda din ve vicdan özgürlüğünün güvence altına alındığı bilinmektedir.

Hem uluslararası belgeler hem de ulusal hukuk açısından bakıldığında din ve vicdan özgürlüğü açısından üç temel prensibin önemli olduğu ortaya konulmaktadır. Bu prensipler aynı zamanda devletlere de çeşitli görevler yüklemektedir. Prensiplerden ilki olan ebeveynlerin belirleyicilik hakkına saygı konusunda anne ve babaların çocuklarının din eğitimi üzerinde karar verici olduğu ve devletten bu konuda talepte bulunma hakkına sahip olduklarına ilişkindir. İkinci prensip ise ayrımcılığa karşı çıkmaktır. Burada önem arz eden nokta farklı etnik veya dini kökenden bireylerin farklılıklarını göz ardı etmeyen okul modelleri ve bireylerin inanç özgürlüklerine yer veren politika ve stratejiler ile karşılıklı saygı içinde her türlü ayrımcı ve ayrımcı davranışın engellenmesidir. Üçüncü prensip ise bu özgürlüğün sınırlarına ilişkindir. Ulusal ve uluslararası belgelerde özgürlüğün sınırının genel olarak devlet güvenliği olduğu belirtilmiştir (Turan, 2012, s. 103-104).

Din ve Vicdan özgürlüğü açısından yaşanan sorunlardan biri din dersleri meselesidir. AİHS'nin 1 nolu Ek protokolünün ikinci maddesinde bireylerin dini eğitim ve öğretim hakkı korunmuştur. Aynı zamanda herhangi bir

inanca sahip olmayıp ve din eğitimi almak istemeyen bireylerin hakları da güvence altına alınmaktadır. Bununla birlikte ebeveynlerin çocuklarının din eğitimi almalarını devletten talep etmeleri mümkündür. Ebeveynin dini inançlarına aykırı olduğunu düşündüğü bir halde çocuğunu din eğitiminden muhaf tutma hakkının da bulunacağı ifade edilmektedir (Turan, 2012, s. 99). Özellikle Batılı ülkelerde din eğitimi din-devlet tartışmalarını gündeme taşımaktadır. Çünkü bu gibi ülkelerde toplumsal tabandan gelen din eğitim taleplerini reddetmek ve demokratik kabuller gereği kabul etmek ikilemi arasında kalan bir politika bulunmaktadır. Din eğitiminin okullardan dışlanması ve bunun yerine ulusal bilinç inşasına dayalı bir eğitim modelinin konulması çalışmalarının bugün için yetersiz kaldığı söylenebilir. Bugün tekrar din eğitimi ulus devletlerin makbul vatandaşlık oluşturma hedefinde gündeme gelmekte ve önem kazanmaktadır. Aynı zamanda yaşanan göçlerle toplumsal yapısı oldukça farklılaşan ve çoğul olmaktan ister istemez kaçamayan Batı'da din eğitimi ulusçu kodlarla yıllardan beri güçlenmiş vatandaşlık eğitimine rakip olmaktadır (Nazıroğlu, 2012, s. 304).

Din eğitiminin okulların programında yer almasına yönelik aile eğer seküler ise din eğitiminin okulda verilmesini benimsemediği inançların çocuklarına zorla verilmesi olarak algılarken, dindar kökenli ailelerin ise çocuklarına okullarda din eğitimi verilmesini devletin bir görevi olarak görmektedir. Bu durum devletleri ikilem içinde bırakabilmektedir. Turan'ın Keskiner'den aktardığına göre modern toplumlarda farklı din ve inançlardan bireylerin birlikte yaşama kültürü içinde uyum ile yaşayabilmesi için müfredatlardan din eğitiminin dışlanması uygun görülmezken, tek bir din esas alarak okullarda din eğitiminin verilmesi günümüz çoğulcu toplum modelleri için yetersiz kalabilmektedir (Turan, 2012, s. 105). Dolayısıyla okullarda verilecek din eğitime ilişkin toplumun tüm kesimlerini tatmin edecek bir model uygulamak pek mümkün görünmemektedir.

Din ve vicdan özgürlüğü kapsamında bulunan hem başörtüsü sorunu hem de din dersleri meselesi açısından ülkelerin laiklik uygulamaları ve resmi bir dine sahip olup olmamaları büyük önem arz eder. Devletlerin laiklik uygulamaları dine ve dini yaşam biçimlerine bakış açısını etkilediğinden tercih edilen laiklik modeli ile devletin tutumunun paralel olduğu söylenebilir.

Ülkelerin Laiklik Uygulamaları, Resmi Bir Dine Sahip Olma Durumları

Din özgürlüğü açısından öne çıkan ve çokça tartışılan kavramlardan bir tanesi olarak laiklik karşımıza çıkmaktadır. Laiklik Avrupa temelli bir kavram olmakla birlikte Avrupa'da tek bir laiklik uygulamasından söz edilemez. Avrupa ülkelerinin laiklik uygulamaları arasında farklılıklar bulunmaktadır. Bu bağlamda, din-devlet ilişkilerinin düzenlenmesinde

standart bir model bulunmazken Fransız tarzı jakoben laiklik ve Anglo-Sakson tarzı sadece dünyevi, görece daha hoşgörülü ve çoğulcu seküler laiklik anlayışı olarak iki ana laiklik çeşidinden bahsedilebilir (Kahraman, 2008, s. 74).

Nazıroğlu'nun yaptığı "Çoğulculuğun Meydan Okuması: Beş Demokraside Kilise ve Devlet" kitap incelemesine göre din-devlet ilişkilerinde üç model benimsenebileceği söylenmektedir. Bunlar din – devlet ayrımının mutlak olduğu model, hâkim konumda resmi kilise modeli ve çoğulcu model olarak ifade edilebilir (Nazıroğlu, 2012, s. 305). Geniş bir din özgürlüğüne sahip olan Alman Anayasa'sında din özgürlüğü ve din eğitimi güvence altına alınarak sınırları çizilmiştir. Ülkede gönüllü katılım esasına göre kamu okullarında din eğitimi verilirken özel okullarda konuya ilişkin devletten ekonomik yardım alabilmektedirler. Almanya'da devlet – kilise ilişkilerinde iş birliği, tarafsızlık, otonomi ve pozitif din özgürlüğü esasları benimsenmiştir. Bu noktada yargı erkinin de desteğini alan devlet sekülerleşmeye karşı din eğitimi ve din özgürlüğü ile kendini güvence altına almayı tercih etmiştir (Nazıroğlu, 2012, s. 307-308).

Çokkültürlülük ve Diyalog

Göç, beraberinde gelen sıkıntılar ve bu sıkıntıların insanların en temel haklarından olan din ve vicdan hürriyetlerinin kullanılması yönünde oluşturduğu engeller aslında bütün insanlığın sorunu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sorun ile yine bütün insanlığın birlikte diyalog içerisinde çalışarak mücadele etmesi gerekmektedir. Bu anlamda toplumun çokkültürlülük temelinde birleşip bu krize karşı koyabileceği söylenebilir.

Çokkültürlülük, farklı sosyal kültürlerin herhangi bir çatışma olmadan bir arada yaşadığı toplum biçimini ifade eder (Adıgüzel, 2020, s. 167). Liberal bakış toplumun bireylerin matematiksel toplamından ibaret olduğunu varsayar. Toplumda yaşanan sorunların çözümünde bireyden ve bireysel özgürlüklerden yola çıkar. Ancak bu bakış homojen toplumlarda geçerli olabilse de küreselleşen dünyamız ve gündün güne göçlerin arttığı toplumlarda yeterli bir çözüm olarak sunulamaz. Liberal bakış salt ifade özgürlüğü açısından meseleye yaklaşarak toplumda meydana gelecek olası sorunları göz ardı eder. Liberal bakışın karşısında konuşlanan demokrat bakış ise dini inanç ve kutsal değerlere ilişkin tartışmalarda bir sorun görmezken hakaret içeren ifadeleri özgürlük kapsamında değerlendirilemez bulur (Görmüş, 2017).

Çok kültürlülük; bir toplumu oluşturan her grubun kendi etnik, dini, kültürel değerlerini koruyarak yaşadığı toplumla uyum içerisinde olabildiğini ifade eder ve farklılıklar içinde oluşan birliktir. Kültürleri birbirine eşit tutmaya, aralarında bir hiyerarşi oluşturmamaya böylece çoğulculuğu öncelikle geniş bir yaşam alanı sunmayı hedefler (Adıgüzel, 2016: 187). Çokkültürlülük tek kültürlü bir ulus devlet anlayışının bırakılması ve ulus devlet aracılığıyla denetim imkânına sahip olunmasıdır.

Kavram iki şekilde ele alınabilir. Abadan Unat'ın Charles Taylor'dan aktardığına göre 'kültürel kimliklerin tanınması' anlamına gelir. Toplumda yer alan diğer alt kısım insanlara da eşit saygı göstermek şeklinde ifade edilebilir. Diğer açıdan ise hegemonyacı kültür ile diğer kültürler arasında denge durumu oluşturmak için kamu yönetimlerinin çeşitli kültürlere yer ayırmasıdır (Abadan Unat, 2006, s. 315).

Günümüz modern toplumlarında din ve vicdan özgürlüğü daha da önemli bir hale gelmektedir. Çoğulculuk ve hoşgörü, toplumun birbirinden tamamen farklı kesimlerinin birlikte yaşamasını hedefler. Nitekim Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi de pek çok kararında çoğulculuk ve hoşgörü değerlerinin korunmasına oldukça önem vermiştir. Modern siyaset teorisinin oldukça kilit kavramlarından biri olan hoşgörü farklı düşünce, inançlara ve kendinden olmayana tahammül manasına gelmektedir. Hoşgörünün hoşgören ile hoşgörülen arasındaki bir hiyerarşik ilişkiyi ifade ettiği söylenebilir (Arslan, 2005, s. 4). Burada çeşitli sosyal çatışma alanlarından birine yol açan olgu, bireylerin sadece kendi inanç veya düşüncesinin doğru olduğunu, diğerlerinin yanlış olduğunu savunmalarıdır.

"Hoşgörü Üstüne Bir Mektup" adlı kitabında Locke Tanrının varlığını inkâr eden ateistlerin hoşgörüyü hakkı olmadığını belirtir (Locke, 2017, s. 71). Hâlbuki diyalog yalnızca bireyin değer verdiği, kendisi ile aynı görüşe katılan kişilerle kurulan değil, nefret beslenen kişilerle dahi konuşabilmektir. Gerçek diyalog birbirinden açık bir şekilde farklı fikirlere sahip insanların karşılıklı anlayış içinde gerçekleştirdikleridir (Bauman, 2018c, s. 159-170). Fakat içinde yaşadığımız bu yıllarda teknolojik anlamda en gelişmiş seviyelere ulaşırken birlikte yaşama ve farklılıklara tahammül açısından insanlığın en ilkel dönemlerini yaşadığını söylemek mümkündür (Adıgüzel, 2020, s. 106). Bireylerin barış içinde bir arada yaşaması farklılıkların özgürce ifade edilmesi ile mümkün olabilmektedir. Dini kimlikler ise insanlar arasındaki farklılıkların en önemlilerinden biridir. Bu nedenle insanların barış içinde birlikte yaşayabilmesi için din ve vicdan özgürlüğüne ihtiyaç duyulmaktadır (Liberal Düşünce Topluluğu, 2005, s. 1). Devlet ve birey ilişkileri açısından hoşgörüden farklı olarak tanıma kavramının devletin yükümlülükleri açısından oldukça yerinde bir kavram olduğu söylenebilir. Bu doğrultuda tanıma ötekinin varlığını eşit şekilde kabul etmeyi gerektirir. Din özgürlüğü hakkına ilişkin yaşanan sorunların çözümünde tanıma ile çözüm arayışı oldukça işlevseldir. Tanıma, devletlerin resmi bir dine sahip olduğu ülkelerde diğer din mensuplarının hukuki varlıkları için gerekli olan işlem anlamına gelir (Arslan, 2005, s. 5).

Din ve vicdan özgürlüğü hem çoğulculuk hem de demokrasinin sürdürülüp gelişmesi açısından da oldukça önemlidir. Dini anlamda çeşitlilik ve farklı gruplar çoğulcu demokratik toplumun vazgeçilmezlerindedir. Çoğulculuğun sağlanması açısından yaşanan sorunların diyalog yoluyla

çözümü önem taşır. Bireysel anlamda dini inancın korunması diğerlerinin inançlarına karşılıklı saygı ve hoşgörü ile mümkün olmaktadır. Çoğulculuğun gereği olarak dini inançlarından kaynaklı olarak bireyler her türlü eleştiriye karşı koruma beklememelidir. Bu durum kimi zaman inançlarının karşıt görüşler tarafından reddini ve menfi propagandalara karşı hoşgörülü olma halini de gerektirmektedir (Murdoch, 2012, s. 84).

Strasbourg Mahkemesi'nin (Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi) içtihatlarına bakıldığında dini çeşitlilikten kaynaklanan çeşitli toplumsal sorunların, çoğulculuğun ortadan kaldırılması ile değil, bireyler ile gruplar arasında karşılıklı hoşgörü ve anlayışın teşvik edilmesi ile sağlanması gerektiği yönündeki bir tavır sergilediği görülmektedir. Fakat bununla birlikte çoğulculuğun muhafazası, azınlık grupların iddialarının tanınması ve korunmasına yönelik mutlak bir hak sağladığı anlamına gelmez (Murdoch, 2007, s. 26).

Küreselleşen bir dünyada homojen bir toplumun imkansız olduğu söylenebilir (Adıgüzel, 2020, s. 21). Bauman'a göre barış ve dayanışma içinde bir hayat sürmemiz "yan yana yaşama" çabamızla doğrudan ilişkilidir. Bauman'ın Kant'tan aktardığına göre bireyler yeryüzüne sınırsız bir şekilde yayılamayacağından ister istemez birbirleriyle bir şekilde karşılaşacaklardır. Bu karşılaşma muhtemeldir ve netice olarak birbirlerinin varlığını hoş göreceklidir. Burada dostluk hakkı kavramından söz etmek gerekirse bireylerin iletişim kurması, etkileşime girmesi olarak ifade edilebilir. Böylelikle düşmanlık konukseverliğe evrilebilecektir (Bauman, 2018a, s. 62-63).

Göçmenler göç ettikleri toplumda tekrardan bir sosyalleşme süreci yaşarken buldukları ülkenin göçmen politikasından etkilenmemeleri kaçınılmazdır. Eğer göç edilen ülkede asimilasyoncu bir politika hâkim ise hem kültürel değerlerini hem de haklarını yeterli ölçüde elde edemeyebilirler. Ancak göç edilen ülkede çokkültürlülüğe yakın bir politika hâkim ise göçmenler asimile olmadan kendi sahip oldukları kültürel değerler ile birlikte hayatlarını sürdürebilirler (Adıgüzel, 2020, s. 153). Dolayısıyla din ve vicdan özgürlüğü alanında yaşanan sorunların çözümünde devletlerin çokkültürlülük ve tanıma politikalarını öncelemelerinin sorunların çözümü açısından büyük katkı sağlayacağı söylenebilir.

Sonuç

Din ve vicdan özgürlüğü hem ülkelerin anayasalarında hem de uluslararası sözleşmelerde güvence altına alınmış temel insan haklarından biridir. İnsanların düşüncelerini özgürce ifade edebilmeleri ve inançlarını yaşayabilmeleri ülkelerin demokrasileri ve çoğulculuk açısından da önem arz eder. İfade özgürlüğü ve dini inançların karşı karşıya gelmesi hali yirmi birinci yüzyılın en önemli tartışma konularından biridir. Sınırsız bir ifade özgürlüğü anlayışı tanımak yaşanan sorunların çözümü açısından yetersiz kalmaktır.

**Göçmenlerin Din ve Vicdan Özgürlüğü: Avrupa Örneği (Freedom of Religion and
Conscience of Migrants: The European Example)**

Din ve vicdan hürriyeti insanların özgürce inanabilmeleri ve dinlerini özgürce pratiğe dökabilmelerini ifade eder. Fakat günümüzde din ve vicdan özgürlüğünün birçok açıdan ihlal edildiği bilinmektedir. Özellikle eşitsizliklerin arttığı modern toplumlarda dışlama, ayrımcılık ve önyargı gibi tavırlara maruz kalan göçmen toplumlar din ve vicdan özgürlükleri konusunda çeşitli sorunlar yaşamaktadırlar. Çalışmada hem ifade özgürlüğü hem de din ve vicdan özgürlüğü dezavantajlı bir grup olarak nitelenebilecek göçmenler açısından ele alınmıştır. Din ve vicdan özgürlüğü bireyin devletle ilk karşılaşmasından hayatın sona ermesine değin pek çok aşamada karşısına çıkmaktadır.

Din ve vicdan özgürlüğü çoğulculuk ve demokrasinin sürdürülüp gelişmesi açısından da oldukça önemlidir. Dini anlamda çeşitlilik çoğulcu demokratik toplumun olmazsa olmazlarından. Çoğulculuğun sağlanması açısından yaşanan sorunların diyalog yoluyla çözümü önem taşır. Bireysel anlamda dini inancın korunması adına diğerlerinin inançlarına karşılıklı saygı ve hoşgörü ile mümkün olmaktadır. Çoğulculuğun gereği olarak bireyler sadece kendilerini dini inançlarından dolayı sınırsız bir özgürlük içerisinde görmemelidir. Dolayısıyla bu özgürlük inançlarının karşıt görüşler tarafından reddini ve menfi görüşlere karşı hoşgörülü olma halini de gerekli kılmaktadır.

Din ve vicdan özgürlüğü laiklik ilkesi ile oldukça yakından ilişkili olduğundan ülkelerin laiklik uygulamaları bu anlamda önem arz eder. Laiklik ilkesinin antidemokratik uygulanış biçimi ve bu doğrultuda devletlerin bireylerin inanç alanına müdahalesi çeşitli hak ihlallerine neden olmaktadır. Din özgürlüğüne ilişkin yaşanan pek çok sorun arasında bir sıralama yapmaktansa konuya ilişkin yaşanan tüm sorunları önemli kabul ederek din ve vicdan özgürlüğünün bir bütün olarak sağlanması hedeflenmelidir. Bu doğrultuda farklı din ve inanç gruplarının dayanışma ve iş birliği içinde hareket etmeleri faydalı olabilecektir.

Din ve vicdan özgürlüğü konusunda insan haklarına dayalı demokratik bir devletin gerektirdiği hukuki ve siyasi bir alt yapının tesisi oldukça önem arz etmektedir. Din ve vicdan özgürlüğü konusunda yaşanan sorunların çözümünde devletin din ve inanç alanından elini çekerek bireylerin inançlarının gereği olan sivil ve siyasi örgütlenmeleri serbestçe gerçekleştirebilmeleri, inançları gereği olan ibadetlerini yaparak ibadethaneleri açabilmeleri, ifade ve propaganda haklarına yönelik uygun alt yapı ve zemini oluşturmasının gerekli olduğu söylenebilir. Böylelikle toplumun bütün kesimlerinin dâhil edildiği insanlık onuruna layık bir dünyanın hayali gerçeğe dönüşebilir.

Kaynakça

- Abadan Unat, N. (2006). *Bitmeyen Göç*. 2. Basım. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Adıgüzel, Y. (2020). *Göç Sosyolojisi*, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Adıgüzel, Yusuf (2016). Göçmenlerin Kültürel Entegrasyonu. A. Esen ve M. Duman (Ed.). *Türkiye’de Geçici Koruma Altındaki Suriyeliler: Tespitler ve Öneriler* içinde. İstanbul: Aryan Basım, 171-194
- AFP. (2015). Economic migrants use children as 'human shields': Czech leader. Erişim adresi: <https://news.yahoo.com/economic-migrants-children-human-shields-czech-leader-154015439.html>
- Ağca-Varoğlu, F. G. (2020). Almanya’da Yüksek Nitelikli Göçmenlerin Gündelik Hayat Deneyimleri ve Baş Etme Süreçleri, *Journal of Economy Culture and Society*, C.61, S.1, ss. 1-23.
- Arslan, Z. (2005). Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde Din Özgürlüğü, Ankara: Liberal Düşünce Topluluğu.
- Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (1950). Erişim adresi: <https://www.danistay.gov.tr/upload/avrupainsanhaklarisozlesmesi.pdf>
- Barth, K. ve Gomm, B. (2004). *Gruppentest zur Früherkennung von Lese- und Rechtschreibschwierigkeiten*, München: Reinhardt
- Bauman, Z. (2012). *Sosyolojik Düşünmek*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (2018a). *Kapımızdaki Yabancılar*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (2018b). *İskarta Hayatlar*, İstanbul: Can Yayınları.
- Bauman, Z. (2018c). *Dünyaya ve Kendimize Dair*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (2019). *Kimlik*, Ankara: Heretik Yayınları.
- Bozkurt, V. (2019). Küreselleşme, Sınır Aşan Göçler ve Kamuoyu, *ÇETO*, Eylül, Sayı:11.
- Çakaş, C. Ö. (2019). Avrupa’da Müslüman Kimliği Üzerinden Yükselen Krizler: Karikatür ve Başörtüsü Krizleri, *Bingöl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Y.3, C.3, S.2, s. 73-92.
- Demir, H. S. (2012). Türkiye’de İnanç Özgürlüğünün Kapsamı ve Sınırlandırılmasındaki Sorunlar, *Ankara Barosu Uluslararası Hukuk Kurultayı*, 10 Ocak-14 Ocak, 1.cilt.
- Duran, H. (2006). İfade Özgürlüğü ve Türkiye, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.14, S.1, ss. 57-81.
- Erdoğan, M. (2005). “Sivil Özgürlük Olarak Din ve Vicdan Özgürlüğü”, Murat Yılmaz (ed.), *Türkiye’de Din ve Vicdan Özgürlüğü*, Ankara: Liberal Düşünce Topluluğu, ss.3-20.

- Fowid. (2016). Religionszugehörigkeiten der erfassten Asylsuchenden. Erişim adresi: <https://fowid.de/meldung/religionszugehoerigkeiten-erfassten-asylsuchenden>
- Gün, M. ve Baldık, Y. (2017). Türkiye’de Kamp Dışında Misafir Edilen Suriyeli Sığınmacı Gençlere Yönelik Eğitim Hizmetleri. 4.2, 287-299.
- Görmüş, A. (2017). İfade Özgürlüğü ve Dini Hassasiyetler. Erişim adresi: <http://www.duzceyerelhaber.com/Alper-GORMUS/37041-ifade-ozgurlugu-ve-dini-hassasiyetler>
- İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi (1948). Erişim Adresi: <https://www.ihd.org.tr/insan-haklari-evrensel-beyannames>
- Jeder Zweite sieht Islam als Bedrohung. (2019). Erişim adresi: <https://www.tagesschau.de/inland/islam-studie-bertelsmann-stiftung-101.html>
- Kaboğlu, İ. (2002). Özgürlükler Hukuku, Ankara: İmge Kitabevi, 6. Basım.
- Kahraman, M. (2008). Avrupa Birliği Ülkelerinde ve Türkiye’de Laiklik, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C.5, S.9, s. 57-77.
- Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi, (1966). Erişim adresi: http://www.unicankara.org.tr/doc_pdf/metin133.pdf
- KNA, (2019). Laut Umfrage haben Briten Angst vor dem Islam. Erişim adresi: <https://www.domradio.de/themen/islam-und-kirche/2019-02-18/grund-fuer-die-entwicklung-der-rechten-szene-laut-umfrage-haben-briten-angst-vor-dem-islam>
- Korkmaz, A. (2017). Göç ve Din, Konya: Çizgi Kitabevi.
- Locke, J. (2017). Hoşgörü Üzerine Bir Mektup, Çev. Melih Yürüşen, Ankara: Liberte Yayınları.
- Murdoch, J. (2007). Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü, İnsan Hakları El Kitapları, Sayı 9.
- Murdoch, J. (2012). Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Kapsamında Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü Hakkının Korunması, Avrupa Konseyi İnsan Hakları El Kitapları.
- Nazıroğlu, B. (2012). Stephen V. Monsma-J. Christopher Soper, Çoğulculuğun Meydan Okuması: Beş Demokraside Kilise ve Devlet çev. Bilal Sambur, Ankara 2005: Liberal Düşünce Topluluğu, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 1, ss. 303-308.
- Öktem Songu, S. (2014). Anayasal Bir Temel Hak Olarak İfade Özgürlüğünün İşçi Açısından İş Yerindeki Yansımaları, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C.15 Özel S., ss. 609-650.

- Ökten, Ş. (2017). Forced Migration, Unwanted Acceptance, Uncertain Future of Syrian Refugees: The Struggle for Legal Status, *European Journal of Interdisciplinary Studies*, Vol.9 Nr. 1. ss. 156-164.
- Özer, Y.Y. Komşuoğlu, A. ve Ateşok, Z.Ö. (2016). Türkiye'deki Suriyeli Çocukların Eğitimi: Sorunlar ve Çözüm Önerileri. *Akademik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 4.37, 76-110.
- Özkurt, H. ve Akkuş, S. (2004). *Lese- Rechtschreibschwäche bei Kindern mit Migrationshintergrund*, Düsseldorf: LAGA
- Parekh, B. (2002). *Çokkültürlülüğü Yeniden Düşünmek*, Ankara: Phoenix.
- Şirin T., Duymaz E. ve Yıldız D. (2016). Türkiye'de Din ve Vicdan Özgürlüğü: Sorunlar, Tespitler ve Çözüm Önerileri, Ankara: Türkiye Barolar Birliği, 1. Baskı Mart.
- Turan, İ. (2012). Ulusal ve Uluslararası Hukuk Açısından Türkiye'de Din Eğitiminin Yasal Dayanakları, *Ondokuz Mayıs İlahiyet Fakültesi Dergisi*, S.32, ss. 77-109.
- Türkiye'de Din Özgürlüğü Raporu: Dinler arası İlişkiler: Seküler ve Demokratik Bir Sistemde Barış İçinde Birarada Varoluş Arayışı (2005), Ankara: Liberal Düşünce Topluluğu.
- Winant, H. (2017). Is Racism Global? *Journal of World-Systems Research*, Vol. 23, Nr. 2, ss. 505-510
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2016). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınları.

